

De door hem gebruikte verhoudingsgetallen zijn de neerslag van de in 1975 geldende marktverhoudingen, bereikte fysieke opbrengsten, aangekochte hulpmiddelen, gebruikte technieken en ingezette hoeveelheden arbeid, kapitaal en grond. Ze zijn berekend op basis van boekhoudingen van grote en efficiënte Nederlandse bedrijven, die in geen enkel opzicht verwantschap vertonen met de kleine, soms marginale Limburgse bedrijfjes uit het begin van deze eeuw. Het is volstrekt zinloos om hiermee de regionale verschillen in de Limburgse landbouw anno 1910 te onderzoeken.

Nu bestaan er tussen de verschillende hoofdstukken van het boek over de twintigste eeuw nogal wat kwaliteitsverschillen. Bovengenoemde kritiek geldt lang niet voor ieder onderdeel. Zo geeft Rutten in zijn hoofdstuk over de bevolking een goed en duidelijk overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen. Het geheel overziend, blijft echter toch het beeld van een boek waarin veel wordt beschreven doch weinig geanalyseerd. De boeiende transformatieprocessen die zich deze eeuw in de Limburgse landbouw hebben voltrokken, komen zo onvoldoende uit de verf.

P. R. Priester

M. H. D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Dissertatie Utrecht 1990, Publikaties van het Gemeentearchief Amsterdam XIX; Amsterdam: Gemeentearchief, Zwolle: Waanders, 1992, 376 blz., f55,- ISBN 90 6630 324 7).

Dit is weer zo'n belangrijk boek uit de kring van de Amsterdamse (UvA) sociaal-economische historici. Van Leeuwen promoveerde erop te Utrecht bij de socioloog Wippler, maar werd opgeleid door de Amsterdamse emeritus Faber die als co-promotor optrad. De fusie van historisch-degelijke bronnenstudie en sociologisch-theoretisch vermogen heeft een boek opgeleverd waarin de beperkingen in ruimte en tijd verre worden overstegen. Dat is ook de uitgesproken intentie van de auteur: hij ziet de armenzorg in de vorm waarin hij die in Amsterdam in de eerste helft van de negentiende eeuw aantrof als een 'pre-industrieel' verschijnsel, dus geldend voor de komst van de moderne industriële samenleving. De keuze voor de periode 1800-1850 en voor Amsterdam wordt gemotiveerd door de rijkdom aan bronnen in het Amsterdamse gemeentearchief.

Met de karakterisering 'pre-industrieel' wordt het verschil tussen de oude armenzorg en de moderne sociale zorg benadrukt. De verzorgingsstaat met door nationale overheden voorgeschreven regelingen en financieringswijzen, die toegespitst zijn op specifieke doelgroepen (zieken, bejaarden, werklozen, arbeidsongeschikten, etcetera) en uitgevoerd dooreen professionele bureaucratie is immers een typisch twintigste-eeuws verschijnsel. De pre-industriële armenzorg daarentegen is lokaal georganiseerd, wordt bestuurd en uitgevoerd door particuliere 'vrijwilligers', en onderscheidt geen oorzaken van armoede. Door het gebruik van het sociologisme 'pre-industrieel' wordt echter niet duidelijk wanneer de oude armenzorg als type ontstaat; ik neem aan dat de auteur zijn analyse geldig acht voor de vroeg-moderne tijd.

Van Leeuwen beschrijft de armenzorg als een institutie die integraal deel uitmaakte van de pre-industriële (stedelijke) standenmaatschappij: 'de Amsterdamse armenzorg was vergroeid met de samenleving waaruit zij voortkwam en die zij in stand hield'. Deze 'vergroeiing' wordt door de auteur geanalyseerd vanuit het perspectief van de Amsterdamse elite die de armenzorg bestuurde en in stand hield (maar niet uitsluitend financierde), en van de armen die voor bijstand in aanmerking kwamen. Met een vloed aan kwantitatieve en kwalitatieve gegevens wordt aangetoond dat de liefdadigheid van de elite voor haar geen oneconomische menslievendheid en voor de armen geen gemakkelijk profijt was. Voor de elite was armenzorg een instrument van sociale beheersing, voor de armen was zij noodzakelijk om te overleven. Deze symbiose van

belangen hield de armenzorg als onwrikbare institutie in stand zolang de sociale verhoudingen in Amsterdam werden bepaald door de standenstructuur en de pre-industriële economische verhoudingen.

Om 'niet in gemakkelijk functionalisme te vervallen' (24) probeert de auteur het begrip beheersingsstrategie te ontleden in concrete motieven en belangen. Soms heeft het naar mijn idee wel iets gekunstelds dat deze allemaal worden ondergebracht onder het specifieke begrip 'beheersing'. Voor de elite noemt Van Leeuwen de volgende vijf motieven. Op economisch gebied: het in stand houden van een arbeidsreserve; op politiek gebied: het voorkomen van onrust en opstandigheid; op medisch gebied: het voorkomen van besmetting; op cultureel gebied: het opvoeden en beschaven van armen. Door systematisch prosopografisch onderzoek naar de sociale samenstelling van de armbesturen wordt aangetoond dat de armenzorg vast in handen was van de Amsterdamse toplaag (zij het in het geval van de diaconie op enige afstand; de diakenen zelf behoorden hoofdzakelijk tot de middengroepen). Vervolgens wordt aan de hand van uitlatingen en praktijkvoorbeelden aannemelijk gemaakt dat de armbestuurders het belang van de steunverlening inderdaad op de genoemde punten zelf zo zagen (waarbij zij deze uiteraard als algemeen belang presenteerden). Mij troffen vooral de diverse geciteerde uitspraken over het belang van de armenzorg ter regulering van de arbeidsmarkt.

Hierbij moet ik wel de kanttekening maken dat Van Leeuwen dit economisch belang te eenzijdig verbindt met het karakter van Amsterdam als havenstad. Dat is niet nodig en ook niet volledig, omdat seizoenwerkloosheid in allerlei soorten ambachten voorkwam, ook in de verzorgende bijvoorbeeld die in Amsterdam zeker van groot belang waren. Naar mijn smaak benadrukt Van Leeuwen bovendien onvoldoende dat het economische belang niet als het voornaamste motief kan gelden; daarvoor is het aandeel van zieken, weduwen en bejaarden onder de bedeelden te groot (zoals hij zelf aantoonde). Tekenend is bijvoorbeeld, dat de leeftijdsopbouw van de ondersteunde armen (op ingenieuze wijze gereconstrueerd) een overwicht van ouderen (60 plus) laat zien.

Veel overtuigender toont Van Leeuwen aan dat de armen wel overwegend economisch belang bij de armenzorg hadden. Met nadruk keert hij zich tegen de onder tijdgenoten en latere historici levende mythe dat de steun royaal en kritiekloos werd gegeven en daardoor een blijvende corrumperende invloed had op de onderste sociale lagen. De steun maakte geen vrijwillige werkloosheid mogelijk, zoals wel is gesteld, maar vormde een noodzakelijke aanvulling op elders verworven inkomen. Op basis van onderzoek naar de aard en omvang van de bijstand en naar de beroepen en andere inkomstenbronnen van de bedeelden wordt aangetoond dat het uitgekeerde bedrag minimaal was en geen fulltime werkloosheid mogelijk maakte. Werkloosheid in de moderne zin van het woord, met een scherp onderscheid tussen werkenden en werklozen, is een anachronisme. Inmiddels is deze opvatting gemeengoed geworden, mede dankzij eerdere publikaties van de auteur, maar het is goed er nogmaals op te wijzen.

Tot zover de hoofdlijn van het betoog. Ik zou het boek echter tekort doen het daar bij te laten. Men vindt er een schat aan informatie in over de meest uiteenlopende aspecten van de Amsterdamse armenzorg. Ik wil wijzen op de vele kostelijke citaten, die het sociologische analysekader op boeiende wijze ondersteunen en een scherp beeld geven van de mentaliteit van de Amsterdamse armverzorger; daarnaast op de uitvoerige kwantitatieve gegevens, die een grote rol spelen in de analyse, maar het boek nergens overladen, hoewel het verzamelen ervan waarschijnlijk het grootste deel van de onderzoekstijd heeft gekost. Door zijn gegevens zoveel mogelijk in te delen naar enerzijds het aspect 'beheersing', anderzijds 'overleving' slaagt Van Leeuwen erin deze op een overzichtelijke en toegankelijke wijze te presenteren. Het boek is fraai vormgegeven en geïllustreerd.

C. A. Tamse, E. Witte, ed., *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk (1815-1830)* (Brussel: VUB-press, Baarn: Bosch & Keuning, 1992, 327 blz., ISBN 90 5487 003 6 (B), ISBN 90 246 4964 1 (NL)).

De acta van het gelijknamige congres, dat in 1991 aan de Vrije Universiteit van Brussel gehouden werd, bezien het Verenigd Koninkrijk vanuit het vruchtbare, maar gecompliceerde perspectief van de tegenstrijdigheid tussen eenheidscheppende en ontbindende factoren. De staats- en natievormende politiek van Willem I uitte zich op bijna alle terreinen van het maatschappelijk leven, die in even zovele bijdragen belicht worden. In een lange, dubbele inleiding introduceren de organisatoren Coen Tamse en Els Witte twaalf auteurs uit Noord en Zuid en verzuimen daarbij niet sommige sprekers bij voorbaat van replek te dienen. Dat overkomt bijvoorbeeld Arthur Vermeersch, wiens artikel kan gelden als de samenvatting van een niet gepubliceerd proefschrift uit 1980. Witte beschouwt diens burgerlijke conceptie als te schetsmatig en de Brusselse wallonisering als te absoluut.

Koning Willem I komt tevoorschijn als een eigenzinnige autocraat, maar ook als een man van aarzelingen en wisselvallige temperamenten. Zijn vermeend 'verlicht absolutisme' werd al in 1980 als 'onecht' gediskwalificeerd. Nu heet het dan ook een voorzichtige continuïteit, voortbouwend op de centralistische basis van het revolutietijdperk. Hans de Valk karakteriseert de janus-achtige spanning tussen oud en nieuw binnen de persoon van de koning als een spel met twee rollen. Belangrijk is de introductie van de 'Duitse factor', waaronder de conceptie van de sacrale landsvader als tegenwicht van het traditionele beeld van de verlichte koning-koopman.

Het gebrek aan legitimatie van de koninklijke soevereiniteit was bij de aanvang van het nieuwe bewind dé kritieke kwestie. Ids Worst lanceert de prikkelende stelling dat de nieuwbakken vorst er van meet af aan op gericht was deze lacune door een bewuste staats- en natievormende politiek op te vullen. Deze was weliswaar welgemeend maar niet consequent genoeg. De adel kon, aldus Paul Janssens, door zijn chronische verdeelheid geen stimulerende rol spelen. Het streven naar gebiedsuitbreiding kwam voort uit de persoonlijke machtsaspiraties van de vorst zowel als uit economische noodzaak. Toch kon deze ambitie uiteraard niet zonder de samenvallende steun van de mogelijkheden gerealiseerd worden.

Niek van Sas plaatst de periode 1815-1830 binnen het ruimere begrip van de Nederlandse 'Sattelzeit', waarin het vervaldiscours als een rode draad de gebeurtenissen bepaalt en kleur geeft. Voortbordurend op zijn bekende these dat politieke modernisering de gespannen verhoudingen binnen het koninkrijk hadden kunnen oplossen, verbindt hij deze nu met de, naar zijn zeggen, geslaagde actieve zelfstandigheidspolitiek. De onvoorspelbaarheid van de revolutie van 1830 noodzaakte tot het opmaken van een voortijdige, negatieve balans.

De unificerende politiek wierp zijn grootste vruchten af op het terrein van de overheidsfinanciën, dit mede door de geringe parlementaire controle en de ondoorzichtige gang van zaken. Uit de comparatieve bijdrage van Wantje Fritschy blijkt voorts dat pas na 1830 de volhardingspolitiek voor excessieve uitgaven en derhalve voor een uit de hand lopende overheidsschuld zorgde. De infrastructurele inspanningen gaven volgens Auke van der Woud evenwel juist een divergerend effect te zien: zij waren vooral bedoeld als compensatie-orders voor het Noorden. Zo leverde het U-project eindjaren twintig veel politieke conflictstof op. Julienne Laureyssens gaat uit van de complementariteit tussen de economieën van Noord en Zuid. De koning onderkende in elk der rijkdelen de respectievelijke kernactiviteiten. Zonder een gericht stimuleringsbeleid van overheidswege zou in het Zuiden de industrialisatie zeker vertraagd zijn. In de inleiding op de bundel bestrijdt Witte overigens het Noordelijke voorrangbeleid dat uit deze visie zou spreken.

Een tweede dissonant komt te voorschijn uit de bijdrage van Ellinoor Bergvelt, waarin zij